

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA:

A MAGYAR PARASZTSÁG RÉTGAZDÁLKODÁSA

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, pp.542)

(Összefoglaló: Fodor Livia 2010-06-13)

„A paraszti gazdálkodás szerkezeti arányának valóság-hű feltárása megköveteli, hogy a gazdasági tevékenység minden ágazata kellő figyelmet kapjon. A földművelés, az állattenyésztés, az erdő- és rétgazdaság, valamint a paraszti termelés többi ágazata csak kapcsolódásuk rendszerében értelmezhető helyesen, bármilyen időbeli és térbeli keretben is vizsgáljuk.”

A népi állattartás viszonyait a külterjes és belterjes jegyek, tendenciák együttes vizsgálata útján közelíthetjük meg helyesen. Bármelyik oldalt hagyjuk el, torz képet kapunk. Korábbi kutatásokban jelentős túlsúlyban a nomád állattartás vizsgálata.

A bevezetésben hosszú összefoglalót ad a rét- és szénagazdaságról szóló hazai és külföldi irodalmakról, kutatástörténetről. Így Kiskunság, Körös-vidék, Zempléni hg., Sárköz, Mohács-sziget, Kisalföld, Szigetköz, Kolozsvár, Magyarvalkó. Európából inkább Közép és Kelet Európát emeli ki, de a következő régiókra terjed ki az összefoglalás: alpesi tájak (hegyi kaszálók, kerített rétek), északi népek (skandináv, baltikum), brit-szigetek, román, szláv népek, lengyel, cseh és szlovák, távolabbi keleti szláv népek által lakott területek. Finnugor és török népek. Megjegyzi, hogy az országos és nemzeti keretekben készülő összefoglaló munkák hiányoznak. A rét- és takarmánygazdaság ágazata meglehetősen feltáratlan.

Táji keret: Kárpát-medence, magyar nyelvterület

A történeti áttekintést követően az adatok és leírások a 19.sz. második és 20. sz. első felében fellelhető recens tudásra alapulnak. Recens néprajzi anyag felmérése kérdőívvel. 44 témalapot tartalmazó kérdőív kitöltése, közel 150 faluban fénykép és rajzdokumentáció is készült (adatfelvétel kutatópontjainak listája megtalálható a könyvben, 1966-1973, MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattárának kézirat- és fényképgyűjteményében). Ezt egészítették ki régebbi források interpretálásával.

Történeti alakulás:

- Széna és takarmánygazdaság a honfoglalás előtti időkben:

A magyar széna- és takarmánygazdaság kezdeteiről két, egymásnak ellentmondó álláspont ismeretes:

1. A Kárpát-medencébe betelepült nomád pásztornépet az itt élő szlávok tanították meg a széna és takarmánygazdaság ismereteire. Szénamunka magyar szókincsének szláv származása.

2. A magyarság, mint állattenyésztő (félnomád) nép már a honfoglalás előtt is halmozott féléli szállásain takarmányt. A letelepedést követően ez minőségi ugráson ment át.

Mivel az eszközök főleg fa alapúak, régészeti bizonyíték kevés van. Nyelvi és egyéb történeti leírásokra alapozott elméletek ütköztetése. Sok nyelvészetre alapozott megközelítés: mikor került a nyelvbe az adott szó, vagy témakörhöz kapcsolódó szavak, attól függ, hogy kitől tanulhattuk a kapcsolódó tevékenységeket. Ellenérvek: az adott nyelvbe is kerülhettek más nyelvből. Tehát nem feltétlenül az itt élő szlovákoktól erednek a szavak. Valamint valószínűsíthető, hogy a takarmánygazdaságnak az állattartás megjelenéséhez kellett kapcsolódnia. A finnugor és török népek szénagazdaságának fejlődéstörténete is azt támasztja

alá, hogy az állattartó magyarság már korábban ismerte a széna- és takarmánygazdaság elemeit. Ez jelenthetett korábban lábon hagyott takarmányt, de tárolt száraztakarmányt is.

- 10. sz. elejétől a 15. sz. végéig:

A rendszeres rétgazdálkodás kifejlődése. Források elsősorban oklevelek. 11.-12. sz.-ban a lakosság többsége az állandóan lakott, falvakká szilárdult téli szállásokban élt. A pásztorkodás már ekkor elkülönült foglalkozási ág. A széna pedig már, mint áru jelenik meg. A szántókhoz már ebben az időben is jelentős méretű rétek tartoztak (sokszor megemlítve a széna mennyiségét). Kolostori gazdálkodásban nyugat-európai gazdálkodási módok. Pl. írások a ciszterek rétkézeléséről, pl. trágyázás, tisztítás, árokhalózat. Vetett takarmányok között (1371-ben) megjelenik a takarmánylednek, de a lóheremag réti elvetése is szóba került. Az egyházak rendházainál a munkajáradék alatt rendszeresen megjelenik a szénakaszálás, szénagyűjtés.

14. sz.-i írásos forrásokban két kaszálótípus: 1. vizes rétségek. 2. síksági erdőségek, főként tölgyesek területe, ahol az aljnövényzetet, a tisztásokat kaszálták. A száraz erdei kaszáló mindig „puszta kaszáló, fenile, fenetum” néven, míg a vizes rét „pratun, falcastrum” néven tűnik fel. 13.-14. sz.-ig nyomon követhető a láz, mint szénatermő hely neve, amelynek gazdasági hasznosítása kizárólag szénatermelés és raktározás volt. Így hívtak minden erdőből és rétségből kiirtott nádas, sásos helyet. „Örökrétnak” csak a vizes rétek maradtak meg. 15. sz.-ban a szénatermő rét aránya tájanként változó, országosan 5-24% között. A honfoglalás utáni magyar szénagazdaságban a döntő változást a hosszú kasza elterjedése jelentette. (A hosszú kasza római kori vívmány (Pannónia), de csak a 15. sz. végére vált uralkodóvá) Változott ezzel együtt a rét művelési módja és a kapcsolódó technikák (rendszeres rétművelés).

- 15. sz. végétől a 18. sz. második feléig:

Az egyes országrészek gazdasági fejlődési módja eltérő. Elkülönültek a Dunántúl-Felvidék, a hódoltsági területek (Alföld) és Erdély rétgazdaságának, állattelepítésének jellegzetességei. Dunántúlon és Felvidéken a téli takarmányozás elsődleges bázisa a nyáron gyűjtött széna volt. Rendszeres rétgazdálkodás volt jellemző. Az alföldi mezővárosok irataiból az derül ki, hogy az állattelepítés fő tendenciája itt is a szénára alapozott takarmányozás volt. Telelő és nyaraló szállások. Erdélyben is jelentősen fokozták a szénatermelést. Mégis állandósult a takarmányhiány. Nyájak téli-nyári vándoroltatása. A 18. sz.-ban Kelet-Dunántúl és Erdély egyes részein kevés volt a rét. Székelyföldön az állandó erdőirtással bővítik a kaszálók területét. A 18. századi leírásokból kiderül, hogy az Alföldön a szénahiány sokszor inkább a munkaerőhiánynak volt köszönhető, semmint a kaszálóihiánynak. Az alföldi városokban inkább a szénatermelésre alapozott kezes tartás volt túlsúlyban a rideg tartással szemben. A 18. sz. végére demográfiai ugrás következett be, a réteket sokfelé szántónak törték fel.

- 18. sz. végétől a 20. sz. közepéig:

A folyószabályozások és vízrendezések egyre kisebb területre szorították vissza a biztos szénatermő, nedvesebb réteket. De a vízviszonyok és mikroklíma változásával a szénahozam is jelentősen csökkent. Jobbágyfelszabadítást követően a rét, legelő és kaszálók feltörése meggyorsult. És a gabona vált elsődleges export-cikké. A 19.sz. eleje és 20. sz. eleje között a rétek kiterjedése a felére csökkent, a legelők is zsugorodtak. (Táblázat adatokkal 53.o.)

Táj és termelés

- Ökológiai tényezők és kaszálók:

Kárpát-medence ökológiai viszonyaira jelentős hatással voltak a vízrajzi változások, amelyek legnagyobb mértékben az árvízvédelmi munkáknak és lecsapolásoknak köszönhető, de korábban is jelentős hatással lehettek az erdőirtások. Első nagyszabású vízrendezés 1718. A könyv ezt követően történeti áttekintést ad. A folyószabályozásokat követően a nyílt árterek jelentősége megnőtt, mint szénakaszálók és legelők. A korábbi vízjárta helyeken jobb volt a fűtermés is.

A természetes vegetációval kapcsolatban felmerül Kerner, Borbás és Soó neve is a különböző elméletekkel kapcsolatban, de konklúzióként azt írja le, hogy az alföldi pusztát emberi kéz teremtette. Az alföldi erdők pusztulásának oka az erdei legeltetés és kaszálás volt (60.o.)

Klimatikus tényezők, közül elsősorban a csapadék a meghatározó, amely nemcsak a fűhozamra van hatással, hanem a széna szárításának módozataira is. Történeti adatokban elsősorban nagy aszályok jelennek meg és csak néha említik meg a nedves éveket.

A rétek osztályozása a termés hozam, a lehetséges kaszálások száma, valamint a gyepnövényzet összetétele szerint is lehetséges. Lokálisan az egyes szénaminőségek felhasználásának rendje is alapját adhatja az osztályozásnak, pl. szikes-, zombékos-, és szigeti kaszálók. Megjegyzi, hogy a feltörések elsősorban a száraz, édesfűvű kaszálókat érintették. A könyv a kaszálókra 5 kategóriát határoz meg fekvésük és természeti adottságaik figyelembe vételével, amely a széna minőségét is jelzi. Mindegyikre növényzeti leírást és példákat hoz, valamint a betakarítás módjának különlegességeit írja le. Megemlíti az adott típus népi elnevezéseit is. (63-68.o.) 1. folyó ártér 2. lúp, sárrét, mocsárszél, berek. 3. mezőségi, dombvidéki száraz kaszálók 4. erdei kaszálók 5. magashegyi havai kaszálók. A rétek és kaszálók elnevezései különböző tájakon mást-mást jelenthettek (68-70.o.): rét, kaszáló, szénafű, szénarét, mező, legelő, csegely, kaszinka, stb.

- Táji eltérések a kaszálók kiterjedésében és hozamában:

A 16.-17. sz.-ban az alföldi parasztság még dúskált a szénában. A 18. sz. elején még folytatódott a rét és kaszáló területek növekedése. Azonban a 18.sz. második felében és a 19. sz. első felében a területek megfeleződtek, vagy még nagyobb mértékben csökkentek. Adattáblázatok és térképi megjelenítés is található a rétek-kaszálók arányáról az összes földterülethez, vagy pl. a takarmányterületekhez képest. A rétek hozama is eltér regionálisan, legnagyobb hozam Zala, Vas megyében, leggyengébbek a kiskunsági rétek. (szénahozamokra példák Erdélyből is) A széna árukereskedelmi cikk volt. Bár aszályos esztendőkből a Nagykunság, a Hajdúság, a Hortobágy, a Kiskunság állatállományának egy részét a Bodrogszék, a Rétköz, az Ecsedi-lúp, a Sárköz vagy a Bánság falvaiban hajtották kitelelni. A jószág elhajtása 150-200 km-re is egyszerűbb volt, mint a széna mozgatása. Részletes történeti kitekintést ad a szénapiacok történetéről.

Birtokviszonyok, üzemek

A rét és kaszáló birtoklásának formái: A birtokviszonyok alapvetően meghatározták a rétművelés eljárásainak alkalmazását, ill. mellőzését.

- Kaszáló a faluközösség birtokában: A földközösség, a kaszálók közös használata egészen a 19. sz. elejéig kimutatható mindenütt a jobbágyfalvakban és nemesi közösségekben is egyaránt. Volt ahol a réteket osztották fel évente, de volt ahol a közös kaszálás után a szénát osztották el. Volt ahol tulajdonhányad alapján osztottak, de volt, ahol sorsolás, nyílhúzás, nyílvetés volt a módja az osztásnak (Nyíl, Nyilas típusú földrajzi nevek). Régióként áttekintést ad. A földközösségi réthasználathoz hozzátartozott, hogy egy meghatározott területű kaszálót nem osztottak ki, hanem a közös kiadások fedezetére használtak pl. kocsisok bére.
- Kaszáló a földesurak birtokában: A monostorok saját kezelésű kaszálóit nem számítva a 13. sz. végéig az erdők, rétek, legelők lényegében a faluközösségek használatában álltak. Úri kisajátítást a 13. sz. végétől lehet nyomon követni. Majorságok alakultak. A 16. sz.-tól függetlenítették és elhatárolták a faluközösség réteitől. Arányuk egyre nagyobb lett.
- Kaszáló paraszti magántulajdonban: A telek az egész középkoron át a jobbágygazdaság egysége volt és az maradt a 19. sz.-ig. A sessió, a telek réttartozéka. A telki rét állandó, tartósan egyazon jobbágygazdasághoz tartozó terület volt. Nem volt eladható. A jobbágy egyéni rétbirtoka, amit elidegeníthetett, és amit „örök” joggal szerzett magának, alighanem

az egyéni irtás útján kialakított irtványréteken volt. (Határnevek a tulajdonosról) A paraszti tulajdonban lévő kaszálók a 18. sz. elejétől kezdnek sokasodni országszerte.

- Létezett a kaszáló-bérleti rendszer is a 14-15. sz-tól.

A kaszáló mértékegységei közül a legalapvetőbbnek tűnik a kaszás, kaszaalja, embervágó területmértékek, amely munkaegység eredetű. A termés mennyisége alapján hány szekeres rét, hány boglyás rét, stb. MÉRŐESZKÖZÖK lehetnek: rúd, pózna, vessző, pálca, kaszaforduló (kaszanyél). Valamint: kötél, lánc. Kocsikerék.

Az állandó határok: mezsgye, megye, megyebarázda, rét-sánc. Határhányás, kikompolás, hancsikolás. (zsomb, zsombik, hancsuk, honsuk, hamzsik, hamzsék, ponk, kompis = határjelző dombocska). Határkő, mesgyekő. Élőfa. A réthatár jelzése kaszálás idején: cégér, cövek, csóva, cuca.

A kaszálók őrzése: parasztkapitány, mezőpásztor, szénaőr, szénabíró, mezőőr, csósz, réti hadnagy.

A birtokjogot kifejező kerítés a 14. sz.-tól jelent meg. („Falukertek”). Az Alföldön a kerített kaszáló ritkább volt (földközösségi birtoklás nagyobb súlya). Élősövény (gyepű), zavara kert (hosszú fahasábokból álló kerítés), tanorok, porgolát.

Rétművelés

- Rétirtás, irtásrétek:

A Kárpát-medence éghajlati, vízrajzi, növényzeti viszonyai között a kaszálásra alkalmas ösgep már a 10-11. században sem elégtette ki a teljes takarmányigényt. Az egész évi legeltetés és a téli tartalékgyűjtés már kezdetektől fogva behatolt a lombos erdők és vizenyős rétek, lápok, szigetek világába. A legeltetés és kaszálás alapos változásokat idézett elő a növénytakarón. A hasznosított területeken fokozatosan megváltoztak a növénytársulások.

A vizenyős, zsombékos, nádas területek művelése már a 13. sz.-ban is erőteljesen folyt. Utalnak rá a helynevek. A kaszálórét rendszerint átmeneti fokozat volt az ősnövényzet kiirtása és a szántók között. A mocsári erdők helyét is egy ideig kaszálónak használták, mielőtt felszántották. A 16-17.-sz.-ban is így volt.

A 14. sz.-ban is már élesen elkülönült a vizes területek és rétségek, illetve a lombos erdők aljnövényzetének kaszálásához kapcsolódó szénatermelés. Az utóbbit tartották sokkal értékesebbnek.

19. sz. utolsó harmada Ecsedi-láp: a nádas alkalmas területén, több éven át, évenként többször lekaszálták a nádat. Száraz időben legelő szarvasmarhákcal tipratták a nádpallót mindaddig, míg a nád teljesen ki nem pusztult, s a terület természetesen sással, majd vízi pázsitfűvel települt be. Rétköz: A nádtarlót, a töveket a földig letörik és az új hajtást tövig lecsépelik és a másodjára kihajtott nádfiókot veszik kasza alá. Évről évre kaszálva a nád gyöngül és néhány év múlva rendes kaszálóvá válik.

Nagyhalász: A lápkaszálók céljára felfogott nádaslápot ősszel meggyújtották s lehetőség szerint tövig leégették. A nád tallójának egy része felmaradt, akkor vagy facsépekkal törették le a tarlót, vagy pedig nehezebb darab fatuskókat, vagy megfordított boronát húztak marhákcal rajta végig, hogy a fentmaradt nádtallót a fagyos föld alapig összetörjék és lelapítsák. Mikor a föld felenged, az első új hajtást facsépekkal, fogatlan gerebenekkel újra tövig lecsépelik. És csak a következő nádfiókot vették rendszeren kasza alá.

A Sárközben fejszével vágják ki a gyökerezték a berek fát, bokrait.

Az erdőből irtott kaszálók, a bárdhasználatra szánt erdőkkel együtt sűrűn szerepelnek a középkori forrásokban. A bárddal a fákat nem vágják ki töből, csak a leveles gallyakat vagdoszták újra és újra kisarjadó csonkokat hagytak, s az aljnövényzetet is megkímélték. Az irtásrétek néha beerdősödtek. Állandó küzdelemmel lehetett csak megtartani őket. Az

elgazosodott, elcserjésedett földeken márciusban vagy októberben felgyújtották a csipketövist, a som, galagonya, stb. bokrokat.

A legelők, kaszálók az aljnövényzet rendszeres felélése folytán folyamatosan terjeszkedtek az erdők rovására.

A jobbágyok rétirtó tevékenysége a 18. sz.-ig fennmaradt. Az irtást végző jobbágyok igényt tarthattak az irtványrét birtoklására. A 18. sz.-tól nem nyithatott új szántót, rétet senki a földesúr engedélye nélkül.

- A rét fenntartása, javítása

Rétégetés: A vizenyős területek javításának, szénatermő helyé változtatásának már a 14-16. században is a rétégetés olt a legfőbb módja. De a levágatlan szénafüvet is felégették, hogy az új fű dúsabban nőjön. Pl. a nádas kákás rétek égetéssel való javítása még 1910-es évek végén sem volt ismeretlen a debreceni határban. Az erdők közé ékelődött kaszálókat árkokkal vették körül, hogy az erdőt védjék. Később tiltották. És csak a lekaszált és összegyűjtött gazt lehetett égetni.

Trágyázás: Magyarországon általánosságban nem trágyázták a réteket. Bár voltak területi eltérések. A Dunántúlon és a Felföldön már a 18. században is trágyáztak. Északon és Erdélyben is régi gyakorlat a kaszálók trágyázása. A trágyázás gyakorlata is jelentős eltéréseket mutatott különböző területeken. Pl. szalmás trágyázás, fektetési rétrágyázás.

Rétöntözés: Vízrajzi, éghajlati adottságoktól függően. 19. sz. elejére nyúlik vissza az öntözés története. Pl. elárasztással, csatornázással. Alföldön korábban az árvizek öntöztek.

Vízvédelem: Árkolás, sáncolás, fokok segítségével.

Gyepjavítás fűmagvetéssel: Nagy jelentősége nem volt. A dunántúli uradalmakban a 19. században alkalmazták a sovány rétek feljavítására. Középhegységi, dombvidéki parasztságnál a szénamurvát, szénapolyvát (csűr földjén összesepert) tavasszal a mezőkön szétszórták.

Rét, kaszáló gondozása és eszközei: réttisztítás néhány módja említve. Továbbiakban eszközök részletes ismertetése.

További fejezetek: Takarmánykészítés munkafolyamatai, Széna szállítása, Munkaerő, munkaszervezet, Takarmány tárolása.